

ЕВОЛЮЦІЯ ОСНОВНИХ ОЗНАК РИНКУ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Сучасна економічна система характеризується синтезом двох сил: дією ринкового механізму та активного державного регулювання економіки. Державне втручання держави в економіку — це безумовно важливий компонент регульованого ринку. У цьому процесі змінюється і сам ринок, характер конкуренції. Регульований ринок ХХ ст. дуже відрізняється від класичного вільного ринку ХVІІІ—ХІХ ст.

Характерні ознаки вільного ринку — невідомі обсяги попиту і пропозиції, велика кількість покупців і продавців товару. Для такого ринку характерні стихійні коливання попиту і пропозиції, під впливом яких формуються ціни, які є головним регулятором. В умовах вільного ринку товаровиробники (підприємці) випускають товари на нерегульований і невідомий ринок.

З цієї точки зору взаємодії держави і підприємців ринкова система у своєму розвитку пройшла два більш-менш відмінних етапи. На першому етапі головне завдання буржуазного підприємця, що формувався, полягало в тому, аби звільнитися від усіх форм позаекономічного примусу феодальної держави для реалізації власного корисного інтересу. Він прагнув до досягнення максимальної свободи від втручання держави у свої справи. Ця позиція відображена в знаменитій формулі *laissez-faire*, тобто принципі вільної конкуренції, що стала наріжним каменем класичної ринкової економіки. Політичним відбитком цього підходу стала так звана теорія держави — «нічного сторожа» або «мінімальної держави», сформульована представниками класичного лібералізму, що вбачали головне завдання держави в забезпеченні порядку в країні за мінімального втручання в приватне життя громадян. Сама ж економіка також розглядалася як сфера, до якої держава не мала права втручатися. Цей період тривав приблизно до другої половини ХІХ ст.

Як показано у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, починаючи з другої половини ХІХ ст. у розглянутому аспекті відбулися якісні зміни, в процесі яких багато уявлень про вільну, нічим не обмежену конкуренцію, вільний від державного втручання ринок і т.д., що вважалися в період вільнопідприємницького капіталізму аксіомами, стало надбанням історії.

Ситуація різко змінюється на стадії великого машинного виробництва. Якщо дрібний і середній виробник може задовольнитися випадковим споживачем, то велике машинне виробництво формує нову проблему: визначення можливих постачальників і можливих споживачів ще до процесу виробництва. Необхідність координації узгодженості дій товаровиробників впливає з самої суті цього виробництва, тобто високої концентрації, серійності і, відповідно, швидкого перенасичення ринку, а також технологічного взаємозв'язку виробників, який зумовлений розвитком процесу розподілу праці, спеціалізації кооперування виробництва, коли для випуску кінцевого продукту необхідна координація багатьох виробників.

Стало очевидним, що вільний ринок аж ніяк не є саморегулюючою, або самокоригованою, системою. Заснований на принципі вільної, нічим не обмеженої конкуренції, він неспроможний вирішувати найважливіші проблеми, що постають перед суспільством. Концепція, яка постулює тезу про «невидиму руку» ринку, здебільшого не зовсім відповідає реальному стану речей. Вільний ринок, на якому вільно конкурують між собою незалежні одна від одної компанії, фірми, індивідуальні продавці і т. д., поступово зійшов з арени і став надбанням історії, якщо він взагалі коли-небудь існував. Ідеться насамперед про те, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. капіталістична (ринкова) економіка вступила в корпоративну стадію свого розвитку, однією з головних відмітних рис якої є істотне розширення регулюючої ролі держави в соціальній і економічній сферах.

Це було зумовлено тим, що ринок, розв'язуючи одні проблеми, породжує безліч інших, не менш серйозних соціально та економічно вибухонебезпечних. Саме тому правлячі кола промислово розвинутих країн прийшли до усвідомлення необхідності визнання як де-факто, так і де-юре втручання держави в економічне і соціальне життя суспільства. З часу виходу у світ книги Дж. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» теорія саморегулюючої економіки залишилась лише «надбанням» наукових кл. Суть позицій Кейнса та його прихильників зводилася до тези, відповідно до якої тільки державне втручання здатне забезпечити стабільність економічного зростання і зайнятості працездатного населення. Велика економічна криза 30-х років остаточно розвінчала ілюзії щодо саморегулюючої економіки.

Потреби здійснення загального керівництва економікою призвели протягом усього ХХ ст. до значного піднесення регулюючої ролі держави в економічній системі. Державне втручання стало необхідним, аби пом'якшити, або амортизувати, негативні наслідки ринку.

Визріло усвідомлення того, що оскільки попит є однією з рушійних сил розвитку економіки, то необхідно знайти шляхи і засоби цілеспрямованого стимулювання платоспроможного або сукупного попиту. Ефективна стратегія, спрямована на забезпечення бажаної реакції приватного споживача стосовно тих чи інших товарів і послуг, має бути розрахована на те, щоб він мав необхідні засоби або платоспроможний попит, який дає змогу придбати ці товари і послуги. У державному регулюванні представники економічних теорій неоліберального і соціал-демократичного напрямів вбачали один з ключових засобів досягнення цієї мети.

Інакше кажучи, вплив на приватного споживача тісно пов'язаний з впливом на попит на товари з боку держави. Контроль і управління платоспроможним попитом населення передбачають той чи інший ступінь державного контролю за економікою. Деякі види споживчого попиту населення можна забезпечити і підтримувати на належному рівні, з точки зору виробників, тільки за наявності додаткових витрат з боку держави.

Подібні тенденції свідчать про те, що роль уряду в економіці перестала бути другорядною. Більше того, саме функціонування і життєздатність економіки стали немислимі без активного втручання в неї держави.

Якщо в період капіталізму (*laissez-faire*) роль держави зводилась до фінансової або іншої підтримки тих чи інших компаній, окремих галузей економіки, то тепер держава перетворилася на активний суб'єкт економічної діяльності, «колективного капіталіста», один з важливих чинників нормального функціонування і розвитку економіки.

Якщо в період вільнопідприємницького капіталізму окремий підприємець міг діяти один на свій страх і ризик, то в умовах корпоративного капіталізму він уже змушений здебільшого функціонувати як член певної групи. Тут, як і в епоху вільнопідприємницького капіталізму, він діє, дбаючи про свої особисті егоїстичні інтереси, але вже в тісному співробітництві з іншими, такими ж, як і він сам, підприємцями.

Державне регулювання економічних і соціальних процесів має на меті кілька основних цілей. До них насамперед належать, поперше, забезпечення нормального функціонування ринкової економіки і захист самої суспільно-політичної системи від соціальних потрясінь.

По-друге, з огляду на той факт, що різні ринки не завжди функціонують ефективно і не можуть забезпечити соціально

прийнятний розподіл благ, була вироблена так звана концепція «провалів ринку» (market failures) у тих або інших сферах. Ідеться, по суті, про негативні наслідки ринку, його нездатність без зв'язків із суспільством і державою вирішувати безліч проблем, що мають ключове значення для забезпечення життєдіяльності суспільства і держави. Державне втручання розглядається як неминучий і необхідний інструмент подолання негативних наслідків ринку.

У цілому держава, як правило, концентрує свої зусилля на таких пріоритетних напрямках, як розроблення економічної політики; розвиток системи освіти і охорони здоров'я; будівництво й утримання транспортної мережі; підтримка законності і правопорядку; забезпечення захисту навколишнього середовища і т.д. Держава покликана відігравати активну роль у регулюванні економічних процесів і вжитті заходів щодо соціального захисту населення. Ідеться не про те, чи повинна держава втручатися в економічне життя суспільства, а про те, яким чином і в яких масштабах це потрібно робити.

Поява монополій, які виростають на базі концентрації виробництва, призводить до того, що ринок стає «доступним для огляду». Поєднання двох початків — конкуренції і монополізації виробництва — породжує олігополістичну конкуренцію, коли в рамках кожної галузі панують кілька значних корпорацій (3—4), які суперничають одна з одною. Причому якщо на перших етапах становлення таких конкурентних структур типовими були галузеві об'єднання однотипних підприємств, то пізніше виникли фінансові групи, а останнім часом — олігополістичні об'єднання, сформовані на основі виробничих і технологічних зв'язків.

Такі об'єднання постійно конкурують між собою, що усуває загрозу монополістичного загнивання. Водночас, розпоряджаючись величезними ресурсами, вони спроможні на значний господарський маневр, можуть швидко переналагоджувати виробництво на випуск нової продукції, вирішувати соціальні проблеми, пом'якшувати наслідки безробіття, без зайвих збитків, завчасно вирішувати долю нерентабельних виробництв. Саме це зіграло чималу роль у посиленні таких корпорацій у світовому господарстві.

Олігополістична конкуренція помітно модифікує сучасний ринок. Дрібні (роздрібнені) виробники мусять сприймати ринкові умови як об'єктивну закономірність, у той час як олігополії мають можливість впливати на структуру і форми ринкових відносин. Зростає кількість виробників, які виходять на ринок не з готовою про-

дукцією для невідомого покупця, а зі своєю спроможністю якісно виконати замовлення споживача. Головний принцип сучасного розвинутого ринку полягає в тому, що потенційний виробник спочатку на основі маркетингових досліджень знаходить покупця продукції, яку він у принципі може виготовити, і лише потім розпочинає її виробництво. Цей принцип протилежний принципу архаїчного ринку-ярмарку: спочатку зробити, а потім шукати покупця.

Основна маса продукції виробляється і реалізується за попередніми замовленнями споживачів. Якщо для домонополістичного капіталізму був характерний ринок готової продукції, то в сучасній економіці з'явився новий тип ринку — ринок замовлень (держзамовлення або прямі замовлення споживачів (торгових організацій)). У тій мірі, у якій підприємства самостійні у визначенні своєї виробничої програми (портфеля замовлень), вони формують її виходячи із законів ринку, із своїх економічних інтересів як товаровиробників. При цьому прагнуть отримати найвигідніші замовлення і відмовитися від замовлень менш вигідних з погляду максимізації доходу. Оскільки на відміну від ринку готової продукції ринок замовлень передує виробництву, його регулюючий вплив дає змогу не порушувати економічних пропорцій, забезпечувати постійно відповідно підтримувану пропорційність.

Практично кожній угоді (контракту) купівлі-продажу між корпораціями, особливо у сфері засобів виробництва, передує нині письмова або усна домовленість, що має юридичну чинність. Контракт радикально змінює стан справ у сфері ринкових відносин, перетворює її у сферу прямих зв'язків між виробниками і споживачами. Практично зникає ризик зробити і не продати. У контракті обумовлюються питання якості, ціни, форми і терміну постачання, платежів тощо. Процес виробництва на рівні підприємства стає практично передбаченим. При цьому таких явищ, як штурмівщина або простої, у свій час добре відомих радянській економіці, практично немає. Так, у Японії діє система «кенбан», при якій виробництво працює «з коліс», тобто практично немає запасів сировини, допоміжних матеріалів, постачання їх здійснюється за погодинним графіком.

Проте зменшення ризику не означає, що всі параметри економічної діяльності підприємств стають цілком передбаченими. Ринкові сили продовжують діяти у формі конкуренції виробників або споживачів між собою. Конкуренція впливає на рівень цін та якість, з одного боку, і на ступінь завантаженості виробничих потужностей окремих підприємств — з іншого. На зміну ризику не продати вироблене приходиться ризик залишитися з незавантаженими потужностями, у той час як твої конкуренти працюють на повну потужність.

Контрактна форма відносин, таким чином, не послаблює потенціал економічного примусу, який споконвічно був присутній у конкуренції. Вона як і раніше змушує виробника вдосконалювати виробництво, шукати нові ринки нових споживачів, знижувати витрати. Звичайно, «контрактна» економіка не врятована від можливості банкрутства підприємств. Але суспільні втрати в ній менші, ніж у «чисто» ринковій.

Прямі зв'язки встановлюються не тільки між великими корпораціями. У їхню мережу втягуються також дрібний і середній бізнес. У західну практику міцно ввійшли відносини субпідряду між великими і дрібними компаніями.

Відносини типу контрактних поширилися не тільки на сферу відносин між підприємствами, тобто на ринки засобів виробництва. У тій або іншій формі вони існують і на ринках масової споживчої продукції. І тут маркетинг, аналіз споживчого попиту і впливи на процес його формування також видозмінюють традиційну стихійність ринку. Процес «перекладу» чисто ринкових відносин між підприємствами і широким покупцем на «планово-ринкові» значно просунувся вперед у 70—80-х роках завдяки комп'ютеризації й автоматизації виробництва, що генерує появу гнучких виробничих систем та технологій. Так, західна автомобільна промисловість, яка зберегла в основі конвеєрний тип організації праці, частково перейшла на роботу з індивідуальних замовлень; коли кожна машина збирається й оснащується на єдиній потоковій лінії порізному, відповідно до індивідуальних побажань її майбутнього власника. Створюється практично неможливий у минулому «гібрид»: стандартна масова продукція, кожний зразок якої виконаний за індивідуальним замовленням. Хоча, звичайно, такий тип обслуговування поки ще не є абсолютно прийнятим.

Отже, характерні риси сучасного регульованого ринку — система прямих зв'язків між підприємствами («контрактна» економіка) — це не просто ринок. Зміни відбулися також у системі ціноутворення: крім коливань попиту та пропозиції на ціни впливають і олігополістичні структури, і держава. Але основою при цьому залишається ринкова ціна, тому що ціни можна регламентувати, тимчасово заморожувати або підвищувати, але для проведення цих і багатьох інших маніпуляцій вона має попередньо виникнути в результаті «зустрічі-сутички» попиту і пропозиції та чітко вираженого вільного волевиявлення економічних суб'єктів, тобто будь-яка ціна має починати своє буття як ринкова.

Те, що ринкова економіка ніколи не існувала і не може існувати в чистому вигляді, ізольовано від держави, особливо важливо для перехідної економіки. Тому цілком природно, що перехід до ринку не можна розуміти як повне відсторонення держави від економічного життя і встановлення в чистому вигляді стихійно функціонуючої, саморегульованої системи зв'язків між господарськими суб'єктами. Як уже підкреслювалось, ринкова економіка не може нормально функціонувати без активних дій з боку держави.

Трансформаційні процеси переходу від централізовано-планової до соціально орієнтованої ринкової моделі функціонування і розвитку національної економіки об'єктивно потребують адекватних цілеспрямованих дій з боку держави, покликаних забезпечити якомога менш хворобливий перехід до ринкової економіки.

Ретроспективний аналіз української економіки показує, що в процесі здійснюваних реформ склалась своєрідна ілюзія з приводу місця і ролі держави в економіці. У вітчизняній економічній літературі домінувало концептуальне посилення, що в ринковій економіці основним регулятором господарських пропорцій є ринок, а державне регулювання відіграє допоміжну роль. Однак досвід багатьох країн свідчить, що при всіх пріоритетних значеннях ринкових механізмів державі в регулюванні економіки відводиться значна роль. Ринкова економіка, в якій держава виконує свої місії, не може бути ефективною без державного втручання. За умов зростання масштабів сучасної економічної діяльності, ускладнення внутрішніх і міжнародних господарських зв'язків створюються об'єктивні передумови перетворення механізму держави в регулюванні суспільним виробництвом. Держава завжди брала участь в економіці, справляючи значний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, створюючи істотний, а іноді і переважаючий «пучок інформації».

Значно посилилася роль держави у світовій економіці в ХХ ст. Цьому сприяв ряд обставин: світові війни і труднощі економічного відтворення викликали необхідність концентрації сил і ресурсів у руках урядів. Через відповідні економічні інструменти (зарплату, податки, процент, кредит) вони активно впливали на механізм встановлення пропорцій, здійснювали захист прав виробників і споживачів, обмежували права монополій.

Важливою обставиною активізації господарської діяльності держави стала поява галузей з високим рівнем усупільнення:

залізничний, повітряний і морський транспорт, а також енергетика, зв'язок, оборонна і важкі галузі промисловості. Особливістю цих галузей є жорстка технологічна дисципліна, суворо узгоджені зміни в пропорціях, достатньо великі інвестиції, субсидії, кредити. З огляду на цю особливість держава проводить активне кредитне стимулювання великих підприємств, орієнтуючи їх індустріально-конкурентоспроможні напрями розвитку.

На даному етапі в державі виникає нова проблема: установлення порядку в споживчому попиті. Справа в тому, що за стабілізації структури господарства економічний розвиток залежить від коливання споживчого попиту. Тому держава повинна сприяти підтримці його високого рівня. Для цього вона впроваджує фіскальну політику, пов'язану з урядовими витратами і податками.

Проводиться фіскальна політика або через систему «вмонтованих стабілізаторів», тобто інструментів, що самі реагують на зміну становища в економіці, або через дискреційну політику — на розсуд уряду чи на підставі його рішень. До «вмонтованих стабілізаторів» належать автоматичні зміни в податкових відрахуваннях. Відомо, що сума податків залежить від розміру прибутків населення і підприємств. Отже, тільки-но прибутки змінюються, змінюється і розмір податків, що надходять у бюджет незалежно від обставин, які існують на той час в економіці. Якщо прибутки скорочуються, то ускладнення податкових відносин негативно впливає на економіку, оскільки посилюється тенденція до зниження сукупного попиту. Змінити ситуацію може скорочення податкових відрахувань. Для цього застосовується механізм прогресивної податкової шкали, що працює й у бік зниження, і у бік підвищення. У такому ж автоматичному режимі функціонує система індексації доходів, заробітної плати, соціальних виплат. Доходи, з яких сплачуються податки, ростуть у період високої зайнятості, і падають у період низької.

Справа в тому, що в процесі споживчого вибору, за умови обмеження грошових можливостей, покупці відмовляються від продукції, на яку попит еластичний (товарів тривалого користування, автомобілів, предметів розкоші) на користь продукції з нееластичним попитом (продуктів харчування), що створює переваги в ціноутворенні в галузях сільського господарства і виробництва продуктів харчування. У зв'язку з цим відбувається відтік капіталу з галузей, перспективних з погляду науково-технічного прогресу.

Оскільки одним із завдань держави є нівелювання кон'юнктури у сфері НТП, то вона повинна встановлювати цінове співвідношення між галузями економіки, що відповідає інтересам як споживачів продукції, так і конкуруючих між собою виробників продукції різноманітних галузей.

Держава докладає зусиль до створення механізму, який забезпечує ефективний зв'язок науки, виробництва і підготовки кадрів. Під патронатом і за участю держави апробуються такі нові форми співпраці, як кооперація університетів і приватного бізнесу з метою комплексного розвитку фундаментальних і прикладних досліджень; створення науково-виробничих центрів підготовки висококваліфікованих інженерних і наукових кадрів. Така кооперація дає змогу прискорити розв'язання поставлених завдань, подолати фінансові труднощі, знизити інвестиційний ризик, пов'язаний з витратами на науково-дослідні роботи, для компаній, що беруть участь у подібних проектах. У такому разі держава сприяє розширенню можливостей для участі невеликих компаній в інноваційному процесі. Зацікавленість з боку держави зумовила збільшення кількості дрібних і середніх венчурних фірм, згодних узяти на себе інвестування з підвищеним ризиком. Ця підприємницька діяльність сприяє прискоренню переходу від нових ідей і розробок до безпосереднього виробництва.

Наявність централізованої державної інформації дає змогу вирішувати і такі проблеми, як здійснення комплексних програм, якою є, наприклад, програма модернізації ряду неефективних галузей, підтримка нестабільно працюючих підприємств-«гігантів», порятунком від банкрутства. Отримавши необхідні ресурси у вигляді державного кредиту чи субсидій, виробничі комплекси відновлюють потенціал, поліпшують своє фінансове становище і домагаються стабілізації господарської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Городецький А.* Государство и корпорации в институциональной стратегии // *Економист*. — 1999. — №6. — С.28—36.
2. *Григорьев Л.* К новому этапу трансформации // *Вопросы экономики*. — 2000. — №4. — С.4—20.
3. *Мочерний С.* Моделі трансформаційних процесів економіки // *Економіка України*. — 2000. — №2. — С.13—22.